

УДК 165.242.2

Гусєв В. І.

У ПОШУКАХ ФУНДАМЕНТАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ СВІДОМОСТІ: КРИТИЧНІ НОТАТКИ ДО КНИГИ ДЕВІДА ЧАЛМЕРСА

Статтю присвячено критичному аналізу головних положень теорії свідомості Д. Чалмерса.

Ключові слова: свідомість, наука, натуралізм, дуалізм, епіфеноменалізм.

Книга австралійського філософа Девіда Чалмерса (David J. Chalmers)¹ стала справжньою подією у філософському світі. Сьогодні важко собі уявити подальший розвиток філософії свідомості без покликання на цю працю, без врахування отриманих вченим результатів. Книга Д. Чалмерса стала підсумком багатолітніх зусиль автора, спрямованих на розгадку таємниці свідомості. В ній він поставив амбітну мету якщо не вирішити цю проблему остаточно, то принаймні взяти її під контроль або прояснити її сутність та сформулювати необхідні умови її вирішення. Відразу слід зазначити, що дослідження Д. Чалмерса стало серйозним узагальненням в царині філософії свідомості. Він не тільки дає ретельний аналіз всіх сформованих тут підходів та напрямів, але, що надзвичайно важливо, критично аналізує аргументи, які обґрунтовують ці підходи. Так само аргументовано він намагається представити свій власний підхід до розв'язання «великої загадки», якою по сьогодні залишається свідомість. Кінцевою метою своїх зусиль він бачить побудову її фундаментальної наукової теорії. І починає з того, що чітко формулює три важливі «обмеження», якими, на його думку, визначаються і сам задум, і ті рамки, в яких має бути реалізована зазначена мета. Ці обмеження полягають у тому, щоб: 1) приймати свідомість всерйоз; 2) серйозно ставитися до науки; 3) ви-

знавати свідомість природним феноменом, який підлягає природним законам [4, с. 10–12].

Отримані Д. Чалмерсом висновки значною мірою визначаються сформульованими у такий спосіб базовими припущеннями. А тому, перш ніж говорити про ці висновки, варто зупинитися на самих припущеннях, на тих «обмеженнях», якими Д. Чалмерс визначив свій підхід до зазначеної проблеми. Отже, що означає вимога приймати свідомість всерйоз? За Д. Чалмерсом, це – визнавати її існування. Саме визнання свідомості як деякого факту – важлива позиція, яка, власне, і створює проблему. Справа в тому, що останнім часом з'явилося чимало наукових досліджень, які намагалися розгадати таємницю свідомості шляхом її елімінації, заперечуючи її реальне існування. Або інакше, переформулюючи проблему у такий спосіб, що зникла сама свідомість. Все зводилося до пояснення деяких когнітивних і поведінкових функцій, що, своєю чергою, робило зайвими такі поняття, як «внутрішнє суб'єктивне переживання», «феноменальний досвід» тощо. В результаті сам феномен свідомості почав розглядатися як якась ілюзія, а відповідні поняття втрачали значення наукових. Проте ми не можемо позбутися того важливого факту, що для нас наша свідомість, наші внутрішні переживання (феноменальний досвід) є найперша і найсуттєвіша реальність, з якою ми маємо справу. Для нас вона не потребує якихось додаткових доведень, адже «наша переконаність в існуванні свідомого досвіду перевищує нашу переконаність в існуванні будь-чого ще у світі» [4, с. 10]. Але якщо існування свідомості – доконаний факт, то як цей факт

¹ Чалмерс Д. Сознаний ум. В поисках фундаментальной теории / Дэвид Чалмерс ; пер. с англ. – М. : УРСС : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. – 512 с. Англomовний варіант книги (The conscious mind. In Search of a Fundamental Theory) вперше було опубліковано у 1996 р. видавництвом Oxford University Press.

пояснити? Є всі підстави вважати, пише далі Д. Чалмерс, що свідомість породжується такими фізичними системами, як людський мозок. Принаймні так стверджує наука. Але як цей феномен пояснити з позицій цієї науки? Чому, як певні фізичні процеси супроводжуються суб'єктивними переживаннями? Сучасна наука не має на це відповіді. «Ми абсолютно не розуміємо, як свідомість вбудована в природу», – зазначає філософ [4, с. 9]. Виникає парадоксальна ситуація: ми знаємо свідомість набагато ближче, ніж усе інше, але розуміємо її набагато гірше.

Але чи можемо ми взагалі знайти таке розуміння, залишаючись на ґрунті сучасної науки? Д. Чалмерс не піддає сумніву таку можливість. Адже він ставить перед собою завдання, по-перше, побудувати наукову теорію свідомості, а по-друге, зробити це на основі сучасної науки, залишаючись в рамках сучасної наукової парадигми. Про це свідчить друге припущення, яким він обмежив напрям своїх пошуків, – серйозне ставлення до науки. «Я не намагався, – пише він, – заперечити існуючі наукові теорії в тих галузях, де вони користуються авторитетом... Приміром, я не заперечував тезу про те, що фізичний світ каузально замкнений або що поведінку можна пояснити у фізичних термінах» [4, с. 11–12]. Назагал, друге обмеження, про яке веде мову Д. Чалмерс, полягає в тому, щоб усі ідеї щодо природи свідомості «були сумісними з сучасною наукою» [4, с. 12].

Третє обмеження ще більшою мірою звужує напрям пошуків, адже йдеться не взагалі про науку, а про природознавство. Ставлення до свідомості як природного феномену зумовлено тим фактом, що свідомість – досить поширений компонент природи, який повсюдно виникає у людей, і, можливо, в інших біологічних видів. А відтак вона має підлягати фундаментальним законам природи. Проте, зауважує Д. Чалмерс, це не обов'язково фізичні закони. Останнє зауваження має важливе значення, оскільки саме в цьому пункті полягає новизна запропонованого ним підходу.

Справа в тому, що це не перша спроба дослідити свідомість як природний феномен. Серед фізиків давно вже поширена думка про те, що фізика як фундаментальна наука про природу має дати пояснення і такому феномену, як свідомість. Ця думка набула особливої популярності з появою у 20-ті рр. минулого століття квантової механіки, яка піддала сумніву старі уявлення про несумісність суб'єктивного й об'єктивного, ментального і фізичного, природної необхідності і свободи волі. Стара, класична наука, як відомо,

виходила з того, що питання про природу світу і природу свідомості – це різні питання, що перше є цариною такої науки, як фізика, а друге – філософії і психології. Однак з появою квантової механіки все частіше стали лунати думки щодо поєднання цих двох питань, про те, що обидва можуть знайти розв'язання в рамках однієї базисної теорії, на роль якої і претендувала квантова механіка.

Найбільш популярною в цьому плані стала концепція відомого британського вченого, математика, фізика-теоретика Р. Пенроуза (R. Penrose)². Можливості наукового пояснення свідомості на основі фізичної теорії стали предметом аналізу в його широковідомій книзі [3]. Британський вчений переконаний, що таке пояснення в принципі можливе. І попри те, що на сьогодні поки що не існує фізичної, біологічної або обчислювальної теорії, яка бодай наближалася б до пояснення цього феномену, принципова можливість такої теорії, на думку вченого, все-таки є. Але для цього потрібна нова фізика, базована на новій квантовій теорії, фізика, яка нарешті змогла б розв'язати проблему редукції (колапсу) хвильової функції.

Методологічним підґрунтям концепції Р. Пенроуза слугували, з одного боку, фізикалізм (переконання в тому, що всі нефізичні науки, такі як хімія, біологія тощо, природним чином випливають з фізики), а з іншого, редукціонізм (пояснювальна схема, згідно з якою всі факти природи можуть отримати вичерпне пояснення шляхом зведення їх до суто фізичних фактів). Д. Чалмерс детально аналізує як саму спробу Р. Пенроуза включити свідомість до складу фундаментальної фізичної теорії, так і ті засадничі принципи, на яких побудовано подібні спроби. Висновок, якого він доходить, полягає в тому, що свідомість нефізична за своєю природою і, отже, не може бути пояснена шляхом редукції до своєї фізичної основи. Хоча, з іншого боку, вона має бути визнана як фундаментальна властивість природного світу. Для того, щоб поєднати ці два висновки, Д. Чалмерс пропонує відмовитися від властивого для сучасної науки матеріалізму (фізикалізму) і натомість будувати її на засадах натуралістичного дуалізму. Ми ще повернемося до аналізу цих висновків. А зараз ще кілька слів про сформульовані вище обмеження або загальні передумови, з яких Д. Чалмерс починає своє дослідження.

Перше питання, яке закономірно виникає, це питання щодо можливості пояснити феномен свідомості на основі сучасної науки. Чи не занад-

² Ґрунтовний аналіз цієї концепції можна знайти в статті Н. С. Юліної «Роджер Пенроуз: поиски локуса ментальности в квантовом мире» [6].

то серйозно Д. Чалмерс ставиться до неї? Адже сучасна наука попри всі революційні зміни, які відбулися в ній останнім часом, залишається вірною картезіансько-ньютонівській парадигмі, сформованій у процесі становлення модерної науки. Базовими принципами цієї парадигми, її філософською основою, як відомо, стали, з одного боку, протилежність духу і матеріальної природи, фізичного і ментального світів, а з іншого, матеріалістичний і навіть механістичний погляд на природу як предмет наукового пізнання. Становлення науки супроводжувалося радикальною зміною світогляду і самого способу мислення, внаслідок чого відбулася своєрідна секуляризація світу. Світ втратив свій духовний вимір, свою метафізичну глибину і постав як світ однорідної, однакової на всіх своїх рівнях, мертвої матерії. Замість античного космосу, одушевленого і доцільно побудованого, постала природа, позбавлена духовного (розумного) начала і підвладна лише дії механічних сил. І якщо творці нової науки, такі як Р. Декарт, І. Ньютон, ще говорили про залежність природи від деякого вищого розумного начала – Бога, а в самій природі, крім грубої матерії (речовини) і порожнього простору, припускали існування деякої тонкої матерії (ефіру), то в подальшому наука відкинула й ці залишки теології і старої натурфілософії.

Центральним принципом нового (наукового) світогляду стало уявлення про Світ як про велетенський механізм, всі частини якого і сам Світ, взятий в цілому, послідовно будуються із деяких базових елементів (атомів, згодом субатомних, елементарних частинок). Звідси і центральна для науки пояснювальна схема – редукціонізм, згідно з яким ціле – похідне від його частин. А тому воно завжди може бути зведено до цих частин і, отже, пояснене на їх основі. Свідомість, згідно з цією схемою, розглядається як властивість, функція певним чином організованої матерії або, точніше, мозку людини. Вона, таким чином, вилучається із загальної картини природи і локалізується всередині людської голови. Але якщо, зібравши всі наші знання з фізіології, хімії, фізики, ми зазирнемо туди, то ніякої свідомості там не виявимо. Цю ситуацію свого часу красномовно описав один із творців сучасної науки Е. Шредінгер (E. Schrödinger) [5, с. 44]. Свідомість залишається для науки чимось невлотним. Орієнтована на пізнання зовнішніх явищ природного буття³, вона здатна описати лише певні структури й функції мозку,

³ «Для нас краще за все, – пише Д. Чалмерс, – трактувати фізику як фундаментальну науку, що пояснює спостереження за зовнішнім світом» [4, с. 156].

але не саму свідомість. Внутрішній досвід людини, її суб'єктивні переживання залишаються для неї чимось примарним, своєрідним «привидом у машині».

Отже, постає закономірне питання: а чи здатна сучасна наука без суттєвого перегляду базових принципів, на яких вона будується, без радикальної зміни наукової парадигми, методологічних підходів упоратися з поставленим завданням? Чи не перекреслив Д. Чалмерс саму можливість побудувати наукову теорію свідомості, обмеживши себе рамками сучасної науки? Чи не мав більшу рацію Р. Пенроуз, апелюючи до науки майбутнього? Треба віддати належне автору цієї книги в тому, що він чудово розуміє те, що свідомість не можна досліджувати звичними для науки методами, що ці методи не мають безпосереднього доступу до суб'єктивних переживань людини, що внутрішні стани людини не надаються об'єктивному спостереженню тощо. Але головне те, що (і Д. Чалмерс аргументовано це доводить) свідомість не підлягає звичному для науки редуктивному поясненню. Інакше кажучи, її не можна пояснити в термінах фізики, в термінах тих базових елементів, з яких складається матеріальний світ⁴. Але з цього випливає, далі, необхідність відмовитися від матеріалізму як філософської основи сучасної науки. Адже матеріалізм, який Д. Чалмерс ототожнює з фізикалізмом, й означає, що все у світі має фізичний характер. Але не у випадку свідомості, яка є по суті іншою, нефізичною рисою світу⁵.

Як людина віддана науці, він визнає свою прихильність до матеріалізму. «Матеріалізм, – зазначає він, – це прекрасна і захоплива картина світу, але для пояснення свідомості ми мусимо використовувати додаткові ресурси» [4, с. 13]. Таким додатковим ресурсом і розглядається натуралістичний дуалізм, який, на думку Д. Чалмерса, відкриває можливість для побудови натуралістичної теорії свідомості. Цей дуалізм, переконує він, цілком сумісний з науковою точкою зору, з результатами сучасної науки, оскільки наукова картина світу не відкидається, а лише розширюється. Це розширення полягає в тому, що крім базових, фізичних властивостей природи, їй приписують

⁴ Головним аргументом тут слугує той факт, що свідомість логічно несупервентна на фізичному. Будь-який феномен, переконує Д. Чалмерс, може бути редуктивно поясненим у термінах властивостей нижчого рівня лише тоді, коли він логічно супервентний на цих властивостях. Але свідомість такою не є [4, с. 141].

⁵ «Свідомість це така риса світу, яка виходить за межі його фізичних рис» [4, с. 162].

ся деякі нефізичні, але фундаментальні для неї, ментальні властивості.

Пропоноване Д. Чалмерсом розширення наукової картини світу покликане розв'язати зазначену вище суперечність: зберегти стару наукову парадигму для фізичної частини світу, поєднавши її з феноменом свідомості, який не вписується в цю парадигму. Але чи може такий підхід зарадити сформульованому вище завданню, чи допоможе він дати відповідь на питання, «як свідомість вбудована в природу»? Досвід попередньої філософії, того-таки Декарта, показує, що дуалізм, навпаки, є серйозною перешкодою на шляху до цього. Правда, Д. Чалмерс відразу зауважує, що у нього йдеться не про дуалізм картезіанського типу, що він проти перетворення свідомості на окрему субстанцію. Він радше каже про дуалізм властивостей. Та й властивості ці онтологічно нерівноправні. Лише фізична сфера у нього зберігає свою автономію, натомість суб'єктивний досвід перебуває у досить сильній закономірній залежності від неї [4, с. 163]. Попри те, що свідомість не може бути пояснена шляхом редукції до своєї фізичної основи, вона, переконує він, може породжуватися нею. Теорія, яку шукає Д. Чалмерс, власне, і покликана показати, за яких умов це відбувається.

Така позиція, за визнанням самого автора, ближче стоїть до матеріалізму, ніж до картезіанського дуалізму, але він переконаний, що вона – єдиний спосіб поєднати фізичну і нефізичну частини світу, розкрити закономірний зв'язок між ними. До речі, цей зв'язок не розглядається як взаємодія між фізичним і нефізичним, а лише як умова, за якою певна фізична конфігурація супроводжується певним феноменальним досвідом. Такою умовою мають слугувати деякі психофізичні закони, для науки ще невідомі, але відкриття яких має бути головним завданням майбутньої теорії свідомості⁶.

Зрозуміло, в дуалістичній системі світу, аби зв'язати його фізичні і ментальні властивості, потрібен посередник. Для оказіоналістів, скажімо, таким посередником був Бог, для Ляйбніца – наперед установлена гармонія, для Д. Чалмерса – невідомі науці психофізичні закони. Покликані пояснити, як на основі фізичної природи виникають нефізичні феномени, для самої природи вони випадкові і непотрібні. А тому видаються чимось штучним, гіпотезою

ad hoc, спеціально створеною для пояснення свідомості в рамках існуючої наукової парадигми. Сам Д. Чалмерс визнає дещо спекулятивний характер цієї гіпотези, який стає ще очевиднішим, коли ми поставимо питання про її емпіричну перевірку. Уявімо, що ми відкрили шукані закони і тепер, спираючись на них, можемо з упевненістю сказати: ось така або така фізична конфігурація має супроводжуватися феноменальним досвідом (суб'єктивними переживаннями). Але як перевірити ці твердження? Адже, на думку Д. Чалмерса, ці переживання є суто внутрішніми станами і як такі залишаються недоступними для зовнішнього спостереження. А тому вся ця конструкція зависає у повітрі⁷.

Підсумовуючи, можна сказати, що жодні посередники не можуть зв'язати те, що саме не зв'язане. Не можна зв'язати свідомість і матеріальний, фізичний світ, якщо цей світ трактується як нежива, мертва, позбавлена розумного, творчого начала матерія. Найбільша помилка механістичного способу мислення, яким грішить сучасна наука, і полягає в переконанні, що вище виникає з нижчого (і може бути пояснене шляхом редукції до нього), що живе виникає з мертвого, що дух може виникнути з позбавленої душі природи. І хоч які закони ми не вигадували б, побудувати теорію свідомості на цій основі доволі проблематично.

Можна вітати спроби Д. Чалмерса всерйоз поставитися до свідомості, спробувати знайти їй місце в науковій картині світу, але, на жаль, ставлення це у нього не досить серйозне. Недостатня серйозність, з якою він ставиться до свідомості, полягає, по-перше, в його намаганні розглядати свідомість як суто природний феномен. Вона не повинна, каже він, бути чимось занадто трансцендентальним, вона – просто один з природних феноменів [4, с. 166]. А по-друге, в його епіфеноменалізмі⁸. Свідомість перетворюється у нього на епіфеномен, позбавлений можливості каузально визначати фізичну реальність. Відношення свідомості до її фізичної основи набуває в концепції Д. Чалмерса однобічного характеру: феноменальний досвід залежить від цієї основи, але жодним чином не впливає на неї. І нарешті, свідомість розглядається лише у найпростіших її формах. Феноменологія свідомості, представлена автором на

⁶ «Позиція, якої ми дійшли, полягає в тому, що свідомість виникає з фізичного субстрату завдяки певним контингентним законам, які самі по собі не є наслідком фізичних законів» [4, с. 162].

⁷ Наука про свідомість, визнає він, завжди буде позбавлена сильних емпіричних мандатів [4, с. 273].

⁸ Сам Д. Чалмерс не характеризує свою позицію як епіфеноменалізм або ж трактує її як слабку форму епіфеноменалізму [4, с. 206].

сторінках його книги, вкрай бідна [4, с. 23–28]. Причому останнє, мабуть, пов'язано з першим: з трактуванням свідомості виключно як природного феномена.

Однак натуралістична теорія свідомості не тільки збіднює її феноменологію, вона суттєво обмежує можливості її наукового розуміння. І той факт, що вона повсюдно присутня у природі, певним чином пов'язана з нею, не означає, що вона цілком належить цій природі. Залишаючи поза увагою її трансцендентальний характер, ми закриваємо шлях для розуміння її справжнього місця у світі, в тому числі і в природі.

Критику натуралізму щодо свідомості можна вести з різних позицій. Зокрема, з позиції більш розвинутого матеріалізму. Д. Чалмерс ладен був відмовитися від матеріалістичного світогляду, визнати його крах, але зберегти натуралізм. Але, як зазначалося вище, матеріалізм, про який йдеться в книзі Д. Чалмерса, має досить специфічний характер. Він ототожнюється з фізикалізмом – світоглядом, поширеним серед науковців, але, м'яко кажучи, дещо обмеженим. Однак не менш обмеженим є й натуралізм, особливо коли йдеться про свідомість. Скажімо, з погляду матеріалізму діалектичного, натуралізм був головною перешкодою для розуміння справжнього характеру взаємовідношення мислення і природи. Адже, за К. Марксом і Ф. Енгельсом, не природа як така слугує основою для виникнення і розвитку мислення, а суспільна діяльність людини, спрямована на перетворення цієї природи.

Натуралістичний погляд на свідомість може бути предметом критики і з позицій ідеалістичної філософії, для якої свідомість є проявом деякого вищого начала, духу і, отже, є чимось трансцендентальним відносно природи. Зараз немає сенсу розглядати різноманітні форми ідеалізму, варто зазначити лише те, що ідеалізм відкриває набагато ширшу перспективу в плані розуміння свідомості, ніж її натуралістичні теорії. Головне полягає в тому, що ідеалізм завжди наполягав на її активній ролі не тільки в житті людини, а й природи. І якщо діалектичний матеріалізм підкреслює активну роль свідомості в царині суспільного життя, то ідеалізм надає цій ролі універсального, космічного характеру. Цікаво, що розвиток самої науки, природознавства призводить сьогодні до того, що вчені все частіше звертаються до свідомості як важливого, якщо не вирішального чинника розвитку природи і світу в цілому [1].

Свій епіфеноменалізм, базований на м'якій формі дуалізму, Д. Чалмерс протиставляє

сильному його різновиду, дуалізму картезіанського типу, який передбачає взаємодію двох протилежних субстанцій, їх обоюстороннє спричинення. Відмова від картезіанського інтеракціонізму зумовлена тими труднощами, з якими він стикається при поясненні такої взаємодії. Вже Декарт, як відомо, зіткнувся зі складною проблемою поєднання свободи волі, властивої духу спонтанності, з детермінізмом, що панує в природі. Кожний акт такої волі мав би руйнувати закономірний порядок, що існує у фізичному світі. З іншого боку, незрозуміло, яким чином нефізичний дух взагалі може відігравати тут якусь каузальну роль? Складність цього питання змушує нас погодитися з Д. Чалмерсом в тому, що проблема епіфеноменалізму не є чимось банальним. Слід визнати, що існує чимало аргументів як фізичних, так і метафізичних, які доводять проблематичність каузального зв'язку між духом і матеріальним світом. Однак головний аргумент, до якого вдається Д. Чалмерс, полягає в ідеї каузальної замкненості фізичного світу. Найбільш достовірні дані сучасної науки, зазначає філософ, говорять нам про те, що фізичний світ більш-менш каузально замкнений, а тому будь-яка подія в ньому може мати лише фізичну причину. Отже, місця для нефізичної причини тут в принципі не може бути. Все має бути пояснено суто фізичними законами.

Власне, ця ідея є базисним, фундаментальним принципом всієї модерної науки. Фізичний світ (назагал, природа) розглядається нею як самодостатня реальність, така, що містить в собі всі умови власного існування, і має бути пояснена, виходячи з неї самої, без будь-яких сторонніх привнесень. Цей принцип можна назвати матеріалізмом або натуралізмом. Але суть через назву не змінюється. Природа, згідно з цим принципом, не залишає місця для «каузальності через свободу» (І. Кант). Звідси стає цілком зрозумілий епіфеноменалізм, до якого закликає Д. Чалмерс і який вважає єдино можливим способом визнати існування свідомості в цій природі.

Ми маємо визнати існування свідомості як деякий факт, але без того, щоб ця свідомість якось впливала на перебіг природних процесів. Вона (внутрішні переживання, феноменальний досвід) просто супроводжує деякі фізичні процеси, а так звані психофізичні закони визначають, які саме і за яких умов вони породжують цей досвід. Але для чого? Який в цьому сенс? Яке значення цей факт має для життя самої природи? Відповіді на це питання пропонує

теорія свідомості не дає⁹. Однак ще великий Ньютон свого часу казав, що природа нічого не робить дарма. Отже, відповідь має бути знайдена. Але для цього треба відмовитися від епіфеноменалізму і зрозуміти спосіб, у який свідомість реально присутня у фізичному світі і здатна каузально впливати на нього.

Варто зазначити, що Д. Чалмерс ретельно розглядає можливі аргументи на користь такого припущення. І надати такі аргументи, вважає він, може передусім та ж таки квантова механіка. Як відомо, квантова теорія відкинула класичний детермінізм, увівши натомість ймовірнісний підхід до опису квантових подій. А тому концепція інтеракціонізму, на думку Д. Чалмерса, могла б апелювати до квантової невизначеності. Мовляв, нефізична свідомість заповнює каузальні прогалини, які виникають на квантовому рівні. Інший спосіб визнати каузальну роль свідомості – це, згідно з копенгагенською інтерпретацією, покласти на неї відповідальність за редукцію (колапс) хвильової функції.

Нагадаймо, що квантова механіка, яка досліджує фізичну реальність на субатомному рівні, зіштовхнулася з досить складною проблемою методологічного характеру. Це так звана проблема вимірювання. Суть її в тому, що процес вимірювання тут відбувається через взаємодію макроскопічних приладів з мікроскопічними об'єктами, а тому сам акт такого вимірювання вносить до них досить відчутні зміни. Поза цим актом квантовий об'єкт перебуває в стані так званої суперпозиції, що обраховується як сума всіх його ймовірних станів. Розподіл цих ймовірностей і визначається хвильовою функцією. Однак у процесі вимірювання відбувається її колапс – усі можливі (ймовірні) стани об'єкта немовби схлопуються і він опиняється в одному з них. В якому? Точно передбачити неможливо: класичний детермінізм тут не спрацьовує. Прихильники так званої копенгагенської інтерпретації, авторами якої були Н. Бор (N. Bohr) і В. Гейзенберг (W. Heisenberg), описують цей процес як перехід від реальності, яка існує лише в потенції, до власне фізичної реальності. І важливу роль, на думку авторів цієї інтерпретації, тут відіграє свідомість експериментатора (спостерігача). Адже залежно від вибору способу вимірювання отримуємо той або інший результат. Цікаво, що намагаючись уникнути посилань на свідомість, відповідальність за колапс хвильової

функції спочатку покладали на вимірювальні інструменти, прилади. Мовляв, саме взаємодія мікроскопічного об'єкта з макроскопічним приладом, який огрублює його занадто тонку реальність, і викликає цей перехід. Однак згодом з'ясувалося, що сам по собі квантово-механічний опис цього процесу в принципі не потребує колапсу хвильової функції.

Оскільки прилад складається з атомів, електронів, інших елементарних частинок, він сам може бути описаний як квантово-механічний об'єкт і розглядатися як частина квантової системи. Сама по собі еволюція цієї системи не може викликати колапсу її ймовірних станів. Виходить, що причина цього колапсу перебуває за межами системи і має нефізичний характер. Отже, саме свідомість спричинює цей процес, саме вона слугує вододілом між квантовою (потенційною) реальністю і видимим для нас фізичним світом. Виникає цілком зрозуміла вимога включити свідомість в теорію цього світу як важливий чинник її становлення. Цю вимогу, зокрема, з усією чіткістю сформулював видатний фізик ХХ ст. Ю. Вігнер (J. Wigner). Однак ідея ця викликала досить напружені дискусії. Виникло чимало інших інтерпретацій, мета яких – уникнути посилань на свідомість. Д. Чалмерс також не вважає копенгагенську інтерпретацію достатньо переконливою. Він вказує на те, що вона не стала загально визнаною. А тому посилання на неї як на аргумент проти каузальної замкненості фізичного світу і можливого впливу свідомості на нього не є прийнятним.

Можна погодитися з тим, що запропонована Н. Бором і В. Гейзенбергом інтерпретація квантової механіки не була прийнята всім науковим співтовариством. Але які варіанти були запропоновані натомість? Один з найвідоміших – це так звана багатосвітова теорія Г. Еверетта (H. Everett). Спосіб, у який вона розв'язує проблему колапсу хвильової функції полягає в тому, що ймовірні стани квантового об'єкта розглядаються не як потенційна реальність, а як сукупність цілком реальних фізичних станів. Фізична реальність, таким чином, складається з багатьох немовби паралельно існуючих світів. А тому ніякого колапсу насправді не відбувається. Однак і ця інтерпретація не може уникнути посилань на свідомість: те, в якому з цих світів ми опиняємося, залежить від характеру (вибору) нашої свідомості. Функція свідомості, таким чином, полягає у виборі одного з паралельних світів¹⁰.

⁹ Як зазначає Д. Чалмерс, свідомість існує, але для фізичного світу могла б і не існувати [4, с. 193].

¹⁰ Докладно це питання розглядається в книзі М. Б. Менського [2].

Ми навмисне зупинилися на цьому питанні, аби показати: принцип каузальної замкненості фізичного світу щодалі ставиться під сумнів сучасною наукою, а відтак активна присутність свідомості у ньому та її можливість каузально визначати фізичні процеси набуває важливого значення не тільки для філософії, а й для самої науки. Власне, подібні процеси в науці й породжують заклики переглянути філософські принципи, на яких вона будувалася понад три століття.

Ми вже говорили про те, що занадто серйозне ставлення Д. Чалмерса до науки, до її базових принципів обертається у нього не надто серйозним ставленням до свідомості. Але зараз ми можемо сказати і про не надто серйозне ставлення до самої науки, до тих сучасних тенденцій в ній, пов'язаних з переглядом панівної наукової парадигми. Серед таких тенденцій можна назвати, зокрема, антинатуралістичний рух, пов'язаний із вимогою повернути в науку поняття розумної причини як важливого пояснювального принципу. Відкинутий наукою, цей принцип багато століть відігравав важливу роль у філософських і натурфілософських системах минулого. Проте там він мав виключно спекулятивний характер. Сьогодні він отримує відповідне математичне оформлення та емпіричний ґрунт¹¹. Йдеться про вироблення певних математичних і фактологічних критеріїв, які дозволили б говорити про присутність свідомості не тільки в царині культури, а й у природі.

Однак щоб ставити всерйоз це питання, треба переглянути ще одне обмеження, з якого виходив Д. Чалмерс у своїх дослідженнях. Це – положення про замкнутість феноменального світу. Ця замкнутість є зворотним боком каузальної замкненості фізичного світу. Теорія свідомості, побудована на основі дуалізму, обертається тим, що ця свідомість не тільки не має виходу у зовнішній світ, а й сама трактується як щось суто внутрішнє, до чого інші не мають жодного доступу. Ми віримо в існування свідомості виключно на основі нашого власного внутрішнього досвіду, стверджує Д. Чалмерс [4, с. 135]. Якщо я сам не пережив цей досвід, жодні фізичні особливості речей, вся ця велетенська каузальна історія світу не може привести мене до переконання, що тут має бути якась свідомість. Солідаризуючись з положенням Д. Сьорла (J. R. Searl) про те, що онтологія свідомості – це завжди он-

тологія від першої особи, він посилається на проблему інших свідомостей. Маючи навіть вичерпні знання про фізичні аспекти інших істот, в т. ч. інших людей, ми не можемо напевно стверджувати, що вони наділені якоюсь свідомістю. Віра в це має ірраціональний і містичний характер [4, с. 136]. Так само і наша власна свідомість, про яку ми знаємо напевно, залишається закритою для інших.

Але чи справді це так? Адже уявлення про закритість внутрішнього світу для інших робить неможливою будь-яку комунікацію. І сам факт такої комунікації свідчить про те, що повної закритості тут немає¹². Навпаки, вся людська культура демонструє потужну систему засобів вираження внутрішніх переживань, суб'єктивних уявлень, емоцій, думок. Міміка, жести, звуки, різноманітні символи і знаки, книги, музика, художні твори тощо, все це – велетенський арсенал таких засобів, спеціально пристосованих для вираження назовні, для передачі іншим образів і смислів, створюваних нашою свідомістю. Можна сказати і навпаки, що внутрішній світ людини, її свідомість розвивалися тією мірою, якою розвивалися форми її вираження. Внутрішнє і зовнішнє не розділені абсолютно, між ними не існує нездоланного метафізичного муру. Навпаки, між ними постійно відбувається перехід. Все наше життя є свідченням цього. І не тільки вчені (археологи, антрополози, культурологи), а й звичайні люди можуть легко відрізнити речі, що є носіями свідомості, засобами її вираження, а такими є всі без винятку предмети культури, від речей, що існують у так званій дикій природі.

Але й тут, насправді, жорсткого поділу не існує. Природа так само в багатьох своїх аспектах демонструє наявність подібних засобів вираження. Пісня солов'я, розкішне брання павича, фантастична краса квітів – хіба вони не є вираженням якогось внутрішнього переживання, творчого начала, наміру, яким просякнуто життя природи. Мимоволі пригадуються геніальні рядки російського поета: «Не то, что мните вы, природа: Не слепок, не бездушный лик – В ней есть душа, в ней есть свобода, В ней есть любовь, в ней есть язык» (Ф. Тютчев).

Однак поезія ще не наука. Остання має оперувати чіткими визначаннями, доказами, математичними формулами. До цього, до речі, і закликає, У. Дембські (W. Dembski), один із авторів

¹¹ Зусилля деяких сучасних вчених повернути в науку поняття розумної причини, розумного творчого начала заслуговують на окрему розмову. Але зараз можна послатися хоча б на книгу У. Дембські [7].

¹² Ми вже не кажемо про відомі, але часто ігноровані офіційною наукою факти безпосереднього доступу до свідомості інших (телепатія), так само, як і факти безпосереднього впливу свідомості на фізичні процеси (психокінез).

проекту (програми наукових досліджень) відомого як “Intellegent Desing”. Головним, ключовим поняттям цього проекту є інформація. Саме дослідження інформаційно насичених структур, що мають місце у природі, з використанням засобів відповідних наук, повинно дати відповідь на питання щодо присутності свідомості, розумного начала в природі. Відкладемо, однак, детальніший аналіз цього проекту на майбутнє. Зараз варто лише зазначити, що книга Д. Чалмерса порушила перед дослідниками чимало важли-

вих, фундаментальних для теорії свідомості питань. Безумовною заслугою автора є те, що він переконливо показав: ця теорія не може бути побудована на основі матеріалізму, або фізикалізму. Фізикалізм занадто вузька філософська база для такої побудови. Але такою ж вузькою базою для неї є і натуралізм. Натуралізм, який сповідує Д. Чалмерс і який слугує базовим принципом для всієї сучасної науки, не може бути тим ґрунтом, на якому виросте справді фундаментальна теорія свідомості.

Список літератури

1. Гусев В. І. Феномен свідомості та сучасна наука / В. І. Гусев // Наукові записки НаУКМА. – 2010. – Т. 102. Філософія та релігієзнавство. – С. 3–12.
2. Менский М. Б. Человек и квантовый мир. Странности квантового мира и тайна сознания / М. Б. Менский. – Фрязино : Век 2, 2005. – 320 с.
3. Пенроуз Р. Тени разума. В поисках науки о сознании / Роджер Пенроуз ; пер. с англ. А. Р. Логунова и Н. А. Зубченко. – Москва ; Ижевск : Институт компьютерных исследований, 2005. – 688 с.
4. Чалмерс Д. Сознательный ум. В поисках фундаментальной теории / Дэвид Чалмерс ; пер. с англ. проф. В. В. Васильева. – М. : УРСС : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. – 512 с.
5. Шредингер Э. Разум и материя / Эрвин Шредингер ; пер. с англ. А. В. Монакова. – Ижевск : НИЦ «Регулярная и хаотическая динамика», 2000. – 96 с.
6. Юлина Н. С. Роджер Пенроуз: поиски локуса ментальности в квантовом мире / Н. С. Юлина // Вопросы философии. – 2012. – № 6. – С.116–131.
7. Dembski A. W. The Design Revolution. Answering the toughest questions about intelligent design / William A. Dembski. – InterVarsity Press, England, 2004. – 334 p.

V. Gusiev

IN SEARCH OF A FUNDAMENTAL THEORY OF CONSCIOUSNESS: THE CRITICAL NOTES TO DAVID CHALMERS' BOOK

The article is devoted to the critical analysis of the main theses of the David Chalmers' consciousness theory.

Keywords: conscious, science, naturalism, dualism, epiphenomenalism.

Матеріал надійшов 28.02.2014